maa mõisnikkude omanduseks, kuna osa sellest eraldati talumaaks, mis pidi jääma talupoegade tarvitada teo-, vilja- ja raharendi alusel või müüdama neile pärisomanduseks. Talumaast lahutati osa, Liivimaal kvoote-, Eestimaal kuuendikumaa, mõisnikele vabaks kasutamiseks. — Neile seadustele järgnes teisigi, mis tõid suuri muudatusi talurahva ellu. Tähtsamaiks neist olid teo-orjuse kaotamine Liivi- ja Eestimaal 1868., Saaremaal 1865. a., talurahvale laiema liikumisvabaduse andmine (1863), talurahva kohta mõisnikelt kodukariõiguse võtmine ja ihunuhtluse kaotamine (1865), uus vallakogukonna seadus (1866), mis talurahva omavalitsuse vabastas mõisniku eestkostmise alt. — Majanduslikul alal kaotasid ülalmainitud seadused hulga tõkkeid maa, eriti talurahva majanduslikus arenemises. Talude ostmine hakkas hoogu võtma ja ühes sellega kindlamalt kujunema ka talupoja majanduslik iseseisvus. Raharendi sisseseadmine paiskas hulga inimesi külast välja. Osa neist rändas Venemaale, osa kodumaa linnadesse. Viimase asjaolu võimsal surumisel kasvas hoogsalt linnaelanikkude arv, kuhu ikka enam ja enam eesti elementi juurde tuli. Linnades endis aga paranesid Aleksander II valitsuse ajal laiemate hulkade elutingimused tunduvalt. 1866. a. vabastati käsitöölised senisest tsunftidest sõltuvusest. Eriti tagajärjekalt mõjus linnade majanduslikule arenemisele liikimisolude paranemine raudteede asutamise tagajärjel: 1870. a. avati Paldiski-Tallinna-Peterburi raudtee, 1876. a. selle Tapa-Tartu haru. Rahamajanduse mõjuka sissetungimisega võttis tööstus ja kaubandus Läänemere-mail Aleksander II ajal enneolematu hoo. — Linnade omavalitsuse alal pandi 1877. a. maksma 1870. a. vene linnaseadus. Endiste »seisuste«, magistraadi, suure ja väikese gildi asemel korraldati linna-omavalitsus nüüd kõigist maksualustest, hoolimata nende kuuluvusest teatavasse seisusesse. Kuigi uue korralduse kõrval säilisid ka senised kodanikkude korporatsioonid oma teatavate funktsioonidega ja kuigi uus seadus oli oma olemuselt konservatiivne, tõi uus korraldus siiski oluliselt tähtsaid uuendusi senisesse linnaomavalitsusse, värskendades ja tuulutades seda ning õhutades kohati (Tartus) ka eestlasi koondumisele ja organiseerumisele jõukama saksa kodanluse vastu. — Haridus- likul ja kiriklikul alal oli eriti teravaks küsimuseks Aleksander II valitsuse ajal Läänemere-mail, iseäranis Liivimaal, ev.-luteri usu ja kreeka-katoliku usu vahekord. 40-date aa. usuliikumise aegu oli Liivimaal 140 000 hinge läinud õigeusku. Samal ajal oli maksma pandud rida kitsendavaid määrusi luteri usu kahjuks ja kreeka-katoliku usu soodustamiseks. Üheks teravamaks nende hulgas oli keeld kreeka-katoliku usku läinutel tagasi pöörduda luteri usku; kuna aga õigeusku pöördunud talupojad oma elujärje loodetud paranemise asemel sattusid mõisnikkude, pastorite ja ka luteri usku talupoegade tagakiusamise pärast ja kreeka-katoliku kiriku korraldamatuse ning sisulise mannetuse tagajärjel veel raskemasse olukorda, kui neil olnud varemini, siis pettus suur osa õigeusku läinuist ja püüti tagasi pääseda luteri usku. Aleksander II, kes juba troonipärijana oli esinenud luteri usu kaitsjana, pidas, keisriks saanud, usulisi olusid Liivimaal teravalt silmas. 1864. a. saatis ta oma tiibadjutandi krahv Bobrinski (vt.) neid Liivimaale uurima. Viimane leidis õigeusku läinute seisukorra olevat haletsemisväärse ja iseloomustas siinset usuliikumist »ametliku pettuse« tagajärjena. Kuigi Bobrinski aruanne avaldas keisrile sügava mulje, tundis ta esialgu end siiski jõuetu püha sinodi ja slavofiilide tahtmise vastu Liivimaa usulise ummiku lahendamiseks midagi olulisemat ette võtta. Alles järgmisel a., kui Lääne-Euroopas ikka teravamalt hakati vaenulisust avaldama Vene Läänemere-mail usuvabaduse ülemääraste kitsenduste puhul, andis keiser käskkirja, mille järele sega-abielude sõlmimisel vanemailt ei nõutud enam kirjalikku tõotust (reversaali), et nad oma lapsed kasvatavad kreeka-katoliku usu vaimus. See kergendus usuküsimusis oli siiski võrdlemisi nõrk. Täielik usuvabadus aga jäi tulemata, õigeusku läinud talupojil puudus endiselt võimalus luteri usku tagasi minna. Sellest hoolimata kippusid paljud neist enamuse usu kirikutalitustest osa saama. Luteriusu pastorid võimaldasid seda neile. Valitsus aga kavatses sääraseid seaduste vastu eksinuid vastutusele võtta. Viimaseid oli 1871. a. Liivimaa 105 pastorist 93. Nende vastutuselevõtmise kavatsuse vastu püüdis Liivimaa konsistoorium ja Evangeelne alliants, millede esindajad keisri poolt Saksamaal vastu võeti, oma mõju täies ulatuses maksma panna. Selle tagajärjel ja Liivimaa endise kindralkuberneri krahv Peeter Suvalovi mõjutusel lõpetati 1874. a. kõik ülalmainitud süüdistusasjad. — Rahvahariduse alal iseloomustab Aleksander II aega Läänemere-mail tunduv tõus. Rahvas ise hakkab aktiivsemalt osa võtma kooliolude korraldamisest ja parandamisest. Ka mõisad mõjuvad siin toetavalt. Uusi õpetajateseminare (Kaarmal ja Tartus) asutatakse juurde, soetatakse õpperaamatuid, kooliõpetajate palgaolud paranevad jne. A. 1865. sai Tartu ülikool uue statuudi, mis võrreldes 1820. a. omaga ei sisaldanud olulisemaid muudatusi.

Eesti rahvusliku liikumise alal